

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

Кваліфікаційна робота
магістра

з теми: **«ВПЛИВ СОЦІУМУ НА РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНИХ
НАВИЧОК ШКОЛЯРІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ»**

Виконала: здобувач вищої освіти
2 курсу, групи So01-M23z
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Тимків Світлана Миронівна

Керівник: **Дмітрієва О.І.**,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти

Рецензент: **Ткач О.М.**,
кандидат педагогічних наук, доцент,
старший викладач кафедри логопедії та спеціальних методик

Кам'янець-Подільський – 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ СОЦІУМУ НА РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНИХ НАВИЧОК У ДІТЕЙ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	7
1.1. Аналіз поняття «соціальне середовище» та його вплив на особистість.....	7
1.2. Становлення комунікативних навичок у молодших школярів.....	14
1.3. Особливості формування комунікативної діяльності молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.....	19
Висновки до розділу 1.....	24
РОЗДІЛ 2 ПРАКТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СОЦІУМУ НА РОЗВИТОК КОМУНІКАТИВНИХ НАВИЧОК У ДІТЕЙ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ.....	26
2.1. Методика констатувального дослідження.....	26
2.2. Аналіз результатів констатувального дослідження.....	38
2.3. Педагогічні та соціальні рекомендації щодо покращення комунікативних навичок дітей з інтелектуальними порушеннями.....	53
Висновки до розділу 2.....	69
ВИСНОВКИ.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	74
ДОДАТКИ.....	81

ВСТУП

Сучасний етап історичного розвитку України характеризується кардинальними змінами в житті народу, новим поглядом на всі сфери людської діяльності, переоцінкою й утвердженням нових світоглядних напрямків у національній свідомості. Суспільство невпинно змінюється, висуваючи нові вимоги до освіти та соціальної адаптації. Особлива увага у сучасному дослідженні зі спеціальної педагогіки надається впливу соціуму на формування комунікативних навичок у дітей, які мають інтелектуальні порушення, взаємодію дітей з особливими освітніми потребами із соціальним середовищем, що сприяє або ускладнює їхній комунікативний розвиток.

Важливою складовою розвитку мовленнєвих умінь і навичок у сучасних навчальних закладах є реалізація комунікативних змістових напрямів, які спрямовані на формування комунікативної компетентності учнів, здатності повноцінно сприймати діалоги та монологи на слух, вміння користуватися різними видами читання, вміння вести розмову в різноманітних життєвих ситуаціях, вміння створювати усні монологічні висловлювання, вміння створювати письмові тексти.

У дітей з порушеннями інтелектуального розвитку повністю збережена потреба в спілкуванні, але способи спілкування не завжди розвинені. Психічний розвиток дітей з інтелектуальними порушеннями має певні особливості, зумовлені специфікою психічних процесів. Уповільнення розумових процесів позначається на мовному розвитку. Слабкий розвиток розмовної мови обмежує участь дитини в спілкуванні. Дефіцит мови може негативно вплинути на певні аспекти особистості дитини з інтелектуальними порушеннями, тому комунікація у дітей з інтелектуальними порушеннями вимагає індивідуального підходу до кожної дитини.

Особливості розвитку комунікативної діяльності дітей розглядаються науковцями як в теоретичному, так і в практичному аспектах. Теоретично характеризували загальні поняття мовленнєвої діяльності Л. Виготський [14, 15], С. Рубінштейн [15]. Поняття комунікативної діяльності, як основний засіб

адаптації та соціалізації подано у роботах В. Зінченка [16]. Порівнюючи прикладні дослідження, можна визначити особливості комунікативної діяльності дітей на різних вікових етапах, механізми роботи їхніх компонентів, а також вплив соціальних і психологічних умов кожного з них, які вивчались Н. Бабич [5] та ін.

Питання комунікативної діяльності з дітьми з особливими освітніми потребами, у тому числі з інтелектуальними порушеннями, є поширеним у працях українських та зарубіжних науковців В. Бондаря [12], І. Бгажнокової [8], І. Омельченка [44], О. Хохліної [63, 64, 65], Н. Кравець [32, 33], Т. Сак [48, 49] та ін.

Практичні підходи до покращення комунікативних навичок у дітей з інтелектуальними порушеннями, дослідження аспектів спілкування та мовлення у дітей висвітлені у роботах Дж. Карр [1], Дж. Гоффман [3].

Дослідники зазначають, що структурні та емоційні аспекти комунікативної діяльності досліджені недостатньо, тому постає питання про важливість вивчення та розвитку комунікативних навичок, важливість включення дітей з інтелектуальними порушеннями взаємодіяти соціально, розвиваючи навички спілкування та побудови стосунків з оточуючими, що й обумовлює **актуальність обраної теми «Вплив соціуму на розвиток комунікативних навичок школярів з інтелектуальними порушеннями»**. Дослідження впливу соціуму дозволить краще зрозуміти, як навколишнє середовище може сприяти або ускладнювати соціальну інтеграцію дітей з інтелектуальними порушеннями; виявити, як соціальні уявлення та стереотипи можуть впливати на сприйняття та взаємодію з дітьми з інтелектуальними порушеннями. Актуальність теми визначається потребами сучасного суспільства та можливістю розробки ефективних педагогічних підходів для сприяння розвитку комунікативних навичок у дітей з інтелектуальними порушеннями.

Об'єктом дослідження є особистість молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.

Предметом дослідження є вплив соціуму на розвиток комунікативних навичок у дітей з інтелектуальними порушеннями.

Мета роботи – розробити педагогічні та соціальні рекомендації для підтримки та поліпшення комунікативних навичок у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.

Завдання дослідження:

1. Розглянути роль соціуму у формуванні та підтримці комунікативних навичок у дітей з інтелектуальними порушеннями.
2. Визначити чинники соціального середовища, які можуть позитивно чи негативно впливати на комунікативний розвиток.
3. Проаналізувати взаємодію молодших школярів з інтелектуальними порушеннями з однокласниками та вчителями, як фактор впливу на комунікативні навички.
4. Вивчити вплив соціокультурного контексту на розвиток мовленнєвих умінь та спілкування дітей з інтелектуальними порушеннями.
5. Запропонувати педагогічні та соціальні рекомендації для підтримки та поліпшення комунікативних навичок у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями.

Методи дослідження:

теоретичні: аналіз загальної та спеціальної літератури, що стосується комунікативних навичок у дітей з інтелектуальними порушеннями та які фактори соціуму є важливі для розвитку комунікативних навичок;

емпіричні: анкетування, спостереження та бесіди з батьками, педагогами, однокласниками дітей з інтелектуальними порушеннями;

статистичні: кількісний та якісний аналіз результатів дослідження.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому що результати дослідження можуть бути використані здобувачами вищої освіти при вивченні теми впливу соціуму на розвиток дітей з інтелектуальними порушеннями; вчителями, асистентами вчителя в інклюзивному класі;

психологами, для розуміння ролі впливу соціуму на дітей у різних закладах освіти; фахівцями інклюзивно-ресурсних центрів.

Експериментальною базою проведення дослідження є Кам'янець-Подільський ліцей №3 Кам'янець-Подільської міської ради Хмельницької області.

Апробація результатів дослідження. Матеріали дипломної роботи магістра були апробовані на XI Міжнародній науково-практичній конференції студентів та молодих учених «Корекційна та інклюзивна освіта очима молодих науковців» (22 травня 2024 р., Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, м. Суми).

Структура роботи. Кваліфікаційна робота магістра складається зі вступу, 2 розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи 91 сторінки, основний зміст викладено на 73 сторінках.

ВИСНОВКИ

Соціум відіграє визначальну роль у формуванні та розвитку комунікативних навичок у дітей з інтелектуальними порушеннями. Саме в соціумі дитина набуває першого досвіду спілкування, засвоює мовні норми та правила поведінки. Соціальне оточення створює умови для розвитку мовлення, мислення та соціальних навичок. Проаналізувавши роль соціуму у формуванні та підтримці комунікативних навичок у дітей з інтелектуальними порушеннями, можна зробити такі висновки. Соціальне середовище є потужним фактором, який значною мірою впливає на розвиток комунікативних здібностей дитини. Родина, освітнє середовище, а також більш широке соціальне оточення формують у дитини певні моделі поведінки, цінності та уявлення про спілкування. Від того, наскільки сприятливим є це середовище, залежить, чи зможе дитина з інтелектуальними порушеннями успішно інтегруватися в суспільство та реалізувати свій потенціал.

Дослідження дозволило визначити низку чинників соціального середовища, які можуть як позитивно, так і негативно впливати на комунікативний розвиток дітей з інтелектуальними порушеннями. Серед позитивних чинників можна виділити: сприятливий клімат у сім'ї, підтримка та заохочення з боку батьків, які сприяють розвитку впевненості в собі та бажанню спілкуватися; інклюзивне освітнє середовище, навчання в інклюзивному класі, яке дає можливість дітям з інтелектуальними порушеннями спілкуватися з однолітками без особливих потреб, створення умов для спілкування з однолітками та дорослими, а також залучення дитини до різних видів діяльності, що сприяють розвитку мовлення; професійна допомога фахівців, а саме: робота психологів, логопедів, дефектологів та інших фахівців допомагає подолати комунікативні труднощі та розвивати мовлення; соціальні програми та проекти, які спрямовані на розвиток комунікативних навичок у дітей з особливими потребами, сприяють їх соціальній адаптації. Негативні чинники включають: недостатню обізнаність суспільства про особливості розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями, що може

призводити до ізоляції таких дітей; відсутність доступного соціального середовища, яке б відповідало потребам дітей з інтелектуальними порушеннями, що ускладнює їх соціальну адаптацію; відсутність індивідуального підходу до дитини, негативне ставлення оточуючих, а також високі очікування з боку дорослих.

Особливу увагу у дослідженні було приділено аналізу взаємодії молодших школярів з інтелектуальними порушеннями з однокласниками та вчителями. Виявлено, що характер цих взаємин значною мірою впливає на формування комунікативних навичок дитини. Сприятлива атмосфера в класі, підтримка з боку вчителя, позитивні взаємини з однолітками, спільні заходи та проєкти сприяють розвитку впевненості в собі, активності та бажанню спілкуватися. Навпаки, ізоляція та негативне ставлення можуть призвести до розвитку у дитини комплексів, замкнутості та небажання спілкуватися.

Соціокультурний контекст також відіграє важливу роль у розвитку мовленнєвих умінь та спілкування дітей з інтелектуальними порушеннями. Культурні особливості, цінності та звичаї впливають на те, як дитина сприймає мову та спілкування, які мовні моделі вона засвоює. Соціальний статус сім'ї, рівень освіти батьків та доступ до культурних ресурсів також можуть впливати на розвиток мовлення.

На підставі проведеного дослідження було запропоновано низку педагогічних та соціальних рекомендацій для підтримки та поліпшення комунікативних навичок у молодших школярів з інтелектуальними порушеннями. У рекомендаціях були враховані специфічні потреби для дітей з інтелектуальними порушеннями на різних етапах їхнього соціального розвитку і запропоновані методи, які можуть бути ефективними для педагогів, батьків, корекційних педагогів, а також для соціальної підтримки дітей, які спрямовані на сприяння їхній соціальній інтеграції через громадські ініціативи, програми підтримки та інституційні заходи. Звернено увагу на важливість розвитку вербальних та невербальних комунікативних навичок, адаптацію програм для їх розвитку, стимулювання спілкування, формування соціальної ініціативи та

інтеграції, створення підтримуючого емоційного, соціального, інклюзивного середовища для дітей та батьків, взаємодію з фахівцями, батьками, педагогами та місцевими підприємствами, створення інтерактивних методів навчання, забезпечення індивідуального підходу до кожної дитини, поширення інформації про особливості розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями, зокрема, організація просвітницької роботи серед педагогів, батьків та широкого загалу. Таким чином, дослідження підтвердило, що соціальне середовище відіграє вирішальну роль у формуванні та розвитку комунікативних навичок у дітей з інтелектуальними порушеннями. Для успішної соціальної адаптації цих дітей необхідно створювати сприятливі умови для їх розвитку, забезпечувати підтримку з боку сім'ї, школи та суспільства в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агафонов О. А. Корекційна педагогіка : теорія і практика : навчальний посібник. Харків : Підручник, 2017. 296 с.
2. Адаптація дитини до школи : психол. інструментарій / упоряд. : С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. Київ : Мікрос-СВС, 2003. 111 с.
3. Алексєєнко Т. Ф. Соціалізація особистості : можливості й ризики : наук.-метод. посіб. Київ, 2007. 152 с.
4. Антонюк В., Антонюк Н. Адаптація дітей з особливими потребами до навчання в початковій школі. Луцьк, 2018. 34 с.
5. Бабич Н. М. Формування комунікативних навичок у дітей з порушеннями зору та інтелекту як одна з умов їх успішної адаптації в ДНЗ компенсуючого типу. Корекційна та соціальна педагогіка і психологія, 2013. № 4. С. 15–22.
6. Баєва І. А. Соціальна адаптація дітей з особливими освітніми потребами. Київ : Вид-во КНУ, 2019. 412 с.
7. Баженова Л. Адаптація дитини шестилітнього віку до навчання у школі. *Психолог*, 2003. № 29–32.
8. Бгажнокова І. М. Соціальна адаптація дітей з особливими потребами. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015.
9. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної культури, 2003. 134 с.
10. Богуш А. М. Діти і соціум : особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Луганськ : Альма-матер, 2006. 368 с.
11. Богуш А. М. Формування мовної особистості на різних вікових етапах. Одеса : ПНЦ АПН України, 2008. 272 с.
12. Бондар В. І. Золотоверх В. В. Історія олігофренопедагогіки : підручник. Київ : Знання, 2007. 375 с.
13. Боряк О. В. Діагностика, формування та корекція мовленнєвої діяльності дітей із порушеннями інтелектуального розвитку молодшого

шкільного віку : теорія і практика : [монографія]. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2018. 508 с.

14. Виготський Л. С. Основи психологічних знань особистісних процесів адаптації. Дніпро. С. 78–81.

15. Виготський Л. С. Основні проблеми дефектології. / За ред. М. П. Матвєєвої, С. П. Миронової. Спеціальна психологія : Тексти в 2 частинах. Ч. І. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, інформаційно-видавничий відділ, 1999. С. 4–19.

16. Гаврилов О. В. Особливі діти в закладі і соціальному середовищі. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. 308 с.

17. Гаврилов О. В. Особливості комунікації дітей з тяжкими порушеннями інтелектуального розвитку. Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України «Проблеми сучасної психології». Випуск 18, 2012. С. 168–249.

18. Гарасимів Т. З. Особистість та проблеми її соціалізації. Форум права, 2009. № 3. С. 156–161.

19. Гончарук О. В. Психолого-педагогічна корекція інтелектуальних порушень у дітей. Одеса : Фенікс, 2020. 250 с.

20. Дегтяренко Т. В. До проблеми побудови методології корекційно-реабілітаційної діяльності. Дефектологія. № 2. С. 2–7.

21. Дегтяренко Т. В., Шевцова Я. В. Результати комплексного нейропсихологічного обстеження розумово відсталих молодших школярів. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Соціально-педагогічна, 2010. Вип. 15. С. 322–325.

22. Докучина Т. О. Ставлення до навчання розумово відсталих учнів як запорука їхньої успішності. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія : Зб. наукових праць. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 26. С. 94–98.

23. Долинний Ю. О. Проблема соціалізації дітей з особливостями психофізичного розвитку в сучасній педагогічній літературі. Соціальна педагогіка : теорія та практика, 2007. № 2. С. 53–58.
24. Дюркгейм Е. Правила соціологічного методу. Ексклюзивна класика. 384 с.
25. Зайцева Н. В. Розвиток комунікативних навичок у дітей з інтелектуальними порушеннями. Львів : Видавництво ЛНУ, 2018. 300 с.
26. Закон України «Про освіту». URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/page3> (дата звернення 16.04.2024).
27. Ілляшенко Т. Інтеграція дітей з особливими потребами в загальноосвітній заклад. *Соціальний педагог*, 2009. № 5. С. 26–35.
28. Коваленко В. М. Методологія корекційної роботи з дітьми : навчально-методичний посібник. Харків : Основа, 2017. 215 с.
29. Кокун О. М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини : психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : Монографія. Київ : Міленіум, 2004. 265 с.
30. Корж Н. О. Педагогічні підходи до навчання дітей з інтелектуальними порушеннями : монографія. Харків : Видавничий дім «Освіта», 2016. 280 с.
31. Косолапова К. О. Проблеми адаптації дітей з особливими потребами до навчання у школі. Луцьк, 2014. 149 с.
32. Кравець Н. П. Комунікативна компетентність учнів з особливими освітніми потребами. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018.
33. Кравець Н. П. Творчий розвиток учнів з особливими освітніми потребами як один із шляхів їх соціалізації. Topical issues of social pedagogy: Collective monograph. CARICOM. Barbados, 2017. P. 79–99.
34. Лавриченко Н. М. Педагогіка соціалізації : Європейські абриси. К. : ВіРА ІНСАЙТ, 2000. 444 с.
35. Левченко О. В. Психологічні методи корекції соціальної поведінки дітей з порушеннями розвитку. Київ : Либідь, 2020. 310 с.

36. Лисенко А. П. Інклюзивна освіта : методики роботи з дітьми з особливими освітніми потребами. Київ : Знання, 2020. 320 с.
37. Миронова С. П. Індивідуальний підхід до дітей з вадами інтелектуального розвитку в процесі навчання. Джерела : науково-методичний вісник, 2000. № 3–4. С. 17–21.
38. Михальська С. А. Родинне спілкування як чинник мовленнєвого розвитку дошкільника. Міжнародний науковий форум : соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент, 2019. Вип. 5. С. 35–43.
39. Михальська С. А. Чинники та критерії комунікативно-мовленнєвого розвитку дошкільника. Проблеми сучасної психології. Вип. 9, 2010. 115 с.
40. Мід М. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. С. 383–742.
41. Москаленко В. В. Концепція стадійності Ж. Піаже. Соціальна психологія. Підручник. Видання 2-ге, виправлене та доповнене. Київ : Центр учбової літератури, 2008. С. 214–221.
42. Москаленко В. В. Соціалізація особистості : монографія. Київ : Фенікс, 2013. 540 с.
43. Москаленко В. В. Соціальна психологія : [підручник для студ. вищ. навч. закл.] Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 622 с.
44. Омельченко І. М. Комунікативна діяльність дошкільників із затримкою психічного розвитку : теорія і феноменологія : монографія. Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2018. 498 с.
45. Петрова Л. І. Розвиток комунікативних навичок у дітей з особливими освітніми потребами. Львів : Видавництво ЛНУ, 2018. 360 с.
46. Проскурняк О. І. Соціалізація учнів з інтелектуальними порушеннями : комунікативно-мовленнєвий аспект. *Науковий часопис. Спеціальна психологія*. С. 291–296.
47. Савченко О. Я. Сучасні технології корекційної педагогіки : монографія. Харків : Фоліо, 2018. 275 с.

48. Сак Т. В. Психолого-педагогічні основи управління учбовою діяльністю учнів із затримкою психічного розвитку у школі інтенсивної педагогічної корекції. Київ : Актуальна освіта, 2005. 246 с.
49. Сак, Т. В. Формування соціальних навичок у дітей з особливими потребами. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016.
50. Синьов В. М., Бондар В. І. Освітня інтеграція учнів з інтелектуальними порушеннями : навч.-метод. посіб. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. 398 с.
51. Синьов В. М. Мультидисциплінарний (медико-психолого-педагогічний) характер діагностики і корекції розвитку особистості при порушеннях процесу соціалізації. Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі : матеріали методологічного семінару АПН України 19 березня 2008 р. Київ, 2008. С. 527–532.
52. Синьов В. М. Психологія розумово відсталої дитини : Підручник. Київ : Знання, 2008. 360 с.
53. Соціалізація. Вікіпедія : веб-сайт. URL: <https://w.wiki/9jvi> (дата звернення 05.01.2024).
54. Соціальна і життєва практика дітей з інтелектуальними порушеннями в умовах навчально-реабілітаційних центрів : практико-зорієнтований посібник / за ред. канд. істор. наук І. Г. Єрмакова, канд. психол. наук К. С. Тороп, канд. пед. наук К. В. Рейди. Дніпро : Інновація, 2018. 385 с.
55. Соціальна педагогіка : теорія і технології : підручник. за ред. І. Д. Зверєвої. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 316 с.
56. Спеціальна педагогіка : понятійно-термінологічний словник / за ред. акад. В. І. Бондаря. Луганськ : Альма-матер, 2003. 436 с.
57. Супрун Г. В. До питання адаптації дітей з особливими освітніми потребами в загальноосвітньому просторі. Освіта осіб з особливими потребами : шляхи розбудови. 2013. Вип. 4, част. 2. С. 320–338.
58. Тарасова В. В. Загальні уявлення про формування процесу мовлення у дітей з розумовою відсталістю. Modern educational space : the

transformation of national models in terms of integration : conference Proceedings,. (Leipzig 26 October, 2018). Leipzig : Baltija Publishing, 2018. URL : <http://195.140.227.163:8080/jspui/handle/123456789/133> (дата звернення 20.08.2024).

59. Тарасун В. В. Вікові норми розвитку дитини. Діти з особливими потребами : поради батькам / В. І. Бондар, В. І. Берзін, Л. В. Борщевська та ін.; За ред.. В. І. Бондаря, В. В. Засенка. Київ : Наук. світ, 2004. С. 19–41.

60. Татьянчикова І. В. Соціалізація дитини з особливими освітніми потребами : поради педагогам та батькам. Словянськ : Видавництво Б. І. Маторіна, 2020. 161 с.

61. Татьянчикова І. В. Соціалізація дітей з порушеннями інтелектуального розвитку : монографія. Слов'янськ : Вид-во Б. І. Маторіна, 2014. 381 с.

62. Хворова Г. М. Адаптація методики незавершених ситуацій (МНС) для діагностики та формування компетентності батьків дітей з полісистемними порушеннями розвитку. Особлива дитина : навчання і виховання, 2016. № 4. С. 27–33.

63. Хохліна О. П. Методологічні й теоретичні основи психології : Навчальний посібник. Київ : НАВС, 2014. 232 с.

64. Хохліна О. П. Психолого-педагогічні умови інклюзивного навчання. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012.

65. Хохліна О. П. Теоретичні аспекти проблеми психолого-педагогічного забезпечення соціалізації дитини з порушеннями психофізичного розвитку у контексті особистісного підходу. Людиноцентризм як основа гуманітарної політики країни : освіта, політика, економіка, культура : матеріали Всеукр. конф., 22 лютого 2011 р. Київ. С. 260–268.

66. Шевченко І. П. Формування соціальних навичок у дітей з інтелектуальними порушеннями. Київ : Видавництво КНУ, 2019. 240 с

67. Шеремет М. К. Логопедія : підручник / М. К Шеремет, В. В. Тарасун, С. Ю. Конопляста, В. О. Кондратенко, Н. В. Чередніченко,

І. С. Марченко. В. В. Тищенко, І. В. Мартиненко, О. Ю. Ромась. Київ : Слово, 2010. 672 с.

68. Шеремет М. К. Мовленнєва діяльність в системі підготовки дитини до школи. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету : Серія соціально-педагогічна, 2008. Випуск VIII. 476 с.

69. Anastasiou D. A., Kauffmann J. M. Social Constructionist Approach to Disability : Implications for Special Education. *Exceptional Children*. 2011. V. 77 (№3). P. 367–384.

70. Archibald L. Short-term and working memory in specific language impairment. *International Journal of language and Communication Disorders*, 2006. V. 41. P. 675–693. URL : <http://dx.doi.org/10.1080/13682820500442602>.

71. Duesseldorf L. *Special Education : Contemporary Perspectives for School Professionals*. Pearson, 2008. P. 146.

72. Kasari C., Sigman M., P. Mundy, Yirmiya N. Affective sharing in the context of joint attention interactions of normal, autistic, and mentally retarded children. *Journal of autism and developmental disorders*, 2018. P. 87–100.

73. Raycroft J. *Inclusive Education*. SAGE Publications, 2009. P. 122.

74. Zittoun Tania, Perret-Clermont, Anne-Nelly. *Four social psychological lenses for developmental psychology*. Université de Neuchâtel, Switzerland, 2009. P. 153.